

ਮੌਲਾ ਬਖਸ਼ ਕੁਸ਼ਤਾ ਸਾਹਿਤ ਚਿੰਤਨ: ਤੱਥ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵ

ਪ੍ਰੋ. ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਭਾਟੀਆ

ਮੌਲਾ ਬਖਸ਼ ਕੁਸ਼ਤਾ (1876 ਤੋਂ 1955 ਈ.) ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਚਿੰਤਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਮੁੱਢਲੇ ਤੇ ਮੋਢੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਜਿਵੇਂ ਬਾਵਾ ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰਿੰ. ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ, ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀਵਾਨਾ, ਡਾ. ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਦਰਦੀ, ਬਨਾਰਸੀ ਦਾਸ ਜੈਨ ਅਤੇ ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ ਆਦਿ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸ਼ਾਇਰ ਵੀ ਸੀ (ਉਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਗ਼ਜ਼ਲ ਸੰਗ੍ਰਹਿ **ਦੀਵਾਨ-ਕੁਸ਼ਤਾ** ਦੀ 1903 ਈ. ਵਿਚ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ), ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਵੀ (1913 ਈ. ਵਿਚ ਉਸ **ਹੀਰ ਰਾਂਝਾ** ਦਾ ਕਿੱਸਾ ਲਿਖਿਆ), ਸਾਹਿਤ ਚਿੰਤਕ (ਤਜ਼ਕਰਾ-ਨਵੀਸ ਵੀ) ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਅੰਤਾਂ ਦਾ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਤੇ ਉਸਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰੇਮੀ ਵੀ। ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨੀ-ਮੂਲਕ ਵੇਰਵਿਆਂ ਤੋਂ ਟੋਹ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਲਈ 1925 ਈ. ਵਿਚ “ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਾ” ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਵੀ ਕੀਤੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਹੋਰਨਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾੜ੍ਹਕ, ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ, ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦਰਦ, ਪ੍ਰਿੰ. ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਪ੍ਰਿੰ. ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਉਸ ਦੇ ਸੰਗੀ-ਸਾਥੀ ਸਨ। ਉਸਦੇ ਚਿੰਤਨ-ਕਾਰਜ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਾਣਿਤ ਵੇਰਵਿਆਂ ਮੁਤਾਬਿਕ ਉਸ ਨੇ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਤਿੰਨ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ:

ਚਸ਼ਮਾ-ਏ-ਹਯਾਤ (1913 ਈ.)

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹੀਰੇ (1932 ਈ.)

ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦਾ ਤਜ਼ਕਰਾ (1960 ਈ.)

ਡਾ. ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਨ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ **ਪਰਖ ਪੜਚੋਲ** ਨਾਂ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਸੰਪਾਦਨ 1960 ਈ. ਵਿਚ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਉਸ ਪੰਜਾਬੀ ਪਾਰਖੂਆਂ ਤੇ ਪੜਚੋਲੀਆਂ ਦੀ “ਜਾਣ ਪਛਾਣ” ਕਰਵਾਉਂਦਿਆਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਟਿੱਪਣੀ ਦਰਜ ਕੀਤੀ:

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ {ਮੀਆਂ ਮੌਲਾ ਬਖਸ਼ ‘ਕੁਸ਼ਤਾ’} 1913 ਵਿਚ ਛਪੇ ‘ਕਿੱਸਾ ਹੀਰ ਰਾਂਝਾ’ ਦੇ ਮੁੱਢ ਵਿਚ, ਹੀਰ-ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਦੀ ‘ਨਾਮਾਵਲੀ’ ਅਤੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ {ਮੌਲਾਨਾ ਮੁਹੰਮਦ ਹੁਸੈਨ ਆਜ਼ਾਦ ਦੀ ‘ਆਬੇ ਹਯਾਤ’ ਦੀ ਵੇਖਾ-ਵੇਖੀ} ‘ਚਸ਼ਮਾ-ਏ-ਹਯਾਤ’ ਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਜ਼ਮੀਮਾ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਕੇ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਤੇ

ਨਸਰੀ ਪੜਚੋਲ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰਖੀ।¹

ਪਰਖ ਪੜਚੋਲ ਦੇ ਮੁਖਬੰਧ ਵਿਚ ਉਸ ਪੰਜਾਬੀ ਪਰਖ-ਪੜਚੋਲ ਦੇ ਜਨਮ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਸੰਬੰਧੀ ਵਾਕਫੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਕਿ “ਕੁਸ਼ਤਾ ਜੀ ਨੇ ਮੌਲਾਨਾ ਮੁਹੰਮਦ ਹੁਸੈਨ ਆਜ਼ਾਦ ਦੀ ‘ਆਬੇ ਹਯਾਤ’ ਦੀ ਵੇਖਾ-ਵੇਖੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਤਜਕਰਾ ‘ਚਸ਼ਮਾ-ਏ-ਹਯਾਤ’ ਲਿਖਿਆ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੀ ‘ਹੀਰ’ ਦੇ ਨਾਲ 1913 ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਵੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਤਜਕਰਾ ਭਾਵੇਂ ਉਰਦੂ ਨਸਰ ਵਿਚ ਸੀ ਪਰ ਇਸਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਆਲੋਚਨਾ ਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਬੁੱਕਲ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਣ ਦਾ ਰਾਹ ਦਸਿਆ। ਇਸ ਤਜਕਰੇ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਬੀਜ-ਰੂਪ ਵੀ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।”² ਪੰਜਾਬੀ ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਮੁੱਢ, ਮੌਲਾ ਬਖ਼ਸ਼ ਕੁਸ਼ਤਾ ਅਤੇ **ਚਸ਼ਮਾ-ਏ-ਹਯਾਤ** ਸੰਬੰਧੀ ਡਾ. ਸ਼ਾਨ ਦੀ ਇਸ ਟਿੱਪਣੀ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਖੋਜੀਆਂ, ਚਿੰਤਕਾਂ ਤੇ ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੇ ਅੰਤਿਮ ਸੱਚ ਵਜੋਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਪੰਜਾਬੀ ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਮੁੱਢ ਤੇ ਕੁਸ਼ਤਾ ਸੰਬੰਧੀ ਵਾਕਫੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਉਹ ਇਸ ਤੱਥ ਨੂੰ ਅੰਤਿਮ ਸੱਚ ਵਜੋਂ ਅੱਗੇ ਠੇਲ੍ਹਦੇ ਰਹੇ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਡਾ. ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਨ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣਕ ਤੇ ਸਿੱਕੇਬੰਦ ਖੋਜੀ ਹੋਣ ਦਾ ਬਿੰਬ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਛਪੀ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਦੁਰਲੱਭ ਹੋਣਾ - ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਕਾਰਣਾਂ ਨੇ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਕਤਾ ਸੰਬੰਧੀ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਸੰਦੇਹ ਜਾਂ ਸ਼ੰਕਾ ਹੀ ਪੈਦਾ ਨਾ ਹੋਣ ਦਿੱਤਾ। ਏਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਬਿਨਾ ਤਸਦੀਕ ਕੀਤਿਆਂ ਕੁਸ਼ਤਾ ਸੰਬੰਧੀ ਲਿਖੀਆਂ ਦੋ ਪੁਸਤਕਾਂ³ ਅਤੇ ਖੋਜ ਨਿਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਤੱਥ ਨੂੰ ਇੰਨਬਿੰਨ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਇਹ ਇਤਿਹਾਸਕ ਭ੍ਰਾਂਤੀ ਪਿਛਲੀ ਅੱਧੀ ਸਦੀ ਤੋਂ ਅੱਜ ਤਕ ਪੰਜਾਬੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਿਚ ਟਿਕ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਇਹ ਭ੍ਰਾਂਤੀ **ਚਸ਼ਮਾ-ਏ-ਹਯਾਤ** ਦੇ ਮੁੱਢ ਵਿਚ “ਕੁਛ ਅਪਨੀ ਨਿਸਬਤ” ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਦਰਜ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪੈਰੂ ਵਿਚ ਹੀ ਤਿੜਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕੁਸ਼ਤਾ ਨੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ:

ਪੰਜਾਬੀ ਇਲਮੇ ਅਦਬ ਮੇਂ ਅਗਰਚਿ ਬੇਸ਼ੁਮਾਰ ਸਿਨਫ ਸਿਨਫ ਕੀ ਮਤਬੂਆ
ਕਿਤਾਬੇਂ (ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਿਤਾਬਾਂ) ਆਪ ਕੇ ਮੁਲਾਹਿਜ਼ਾ ਗੁਜ਼ਰੀ ਹੋਂਗੀ ਲੇਕਿਨ
ਚਸ਼ਮਾ-ਏ-ਹਯਾਤ ਯਾ ਤਜਕਿਰਾ ਸੁਅਰਾਏ ਪੰਜਾਬ ਜੋ ਮਰਹੂਮ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ
ਆਜ਼ਾਦ ਕੀ **ਆਬੇ ਹਯਾਤ** ਕੇ ਰੰਗ ਮੇਂ ਲਿਖ ਕਰ ਕਿੱਸਾ ਰਾਜ਼ਾ (ਇਸ ਕਥਾ)
ਕੇ ਸਾਥ ਬਤੌਰ ਜ਼ਮੀਮਾ ਮੁਨਸਲਕ (ਜੋੜਿਆ) ਗਿਆ ਹੈ ਅੰਮਰਤਸਰ ਕੇ
ਮਸ਼ਹੂਰ ਜਾਦੂ ਮੀਰ ਕਿਰਾਮਤੁਲਾ ਸਾਹਿਬ ਕੇ ਜ਼ੋਰੇ ਕਲਮ ਕਾ ਨਤੀਜਾ ਹੈ ਜੋ
ਉਨਹੋ ਨੇ ਨਿਹਾਇਤ ਹੀ ਤੰਗ ਵਕਤ ਮੇਂ ਕਿਲਤ ਕੇ ਸਾਥ ਲਿਖਾ ਹੈ।⁴

ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਤਜਕਰੇ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਉੱਪਰ ਮੀਰ ਕਿਰਾਮਤ ਉਲਾ ਨੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਲਿਖਿਆ ਕਿ:
ਮੌਲਾ ਬਖ਼ਸ਼ ‘ਕੁਸ਼ਤਾ’ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮੁਝੇ ਇਸ ਕਿਸਮ

ਮੁਨਸ਼ੀ

ਕੀ ਜਲਦੀ ਔਰ ਉਜਲਤ ਕੇ ਸਾਥ ਇਸ ਤਜਕਰਹ ਕੋ ਖਤਮ ਕਰਨੇ ਕੇ ਲੀਏ

ਮਜਬੂਰ ਕੀਆ ਕਿ ਨਜ਼ਰ ਸਾਨੀ ਭੀ ਨਾ ਕਰ ਸਕਾ ਇਸ ਲੀਏ ਉਨ
ਬਜ਼ੁਰਗਵਾਰ ਕੇ ਖਿਦਮਤ ਮੇਂ (ਜਿਨ ਕਾ ਜ਼ਿਕਰ ਇਸ ਤਜ਼ਕਰਹ ਮੇਂ ਆਨਾ
ਜ਼ਰੂਰੀ ਥਾ ਮਗਰ ਤਅਜੀਲ ਕੇ ਬਾਇਸ ਨਾ ਹੋ ਸਕਾ) ਇਲਤਮਾਸ ਹੈ ਕਿ
ਫਰੋਗੁਜ਼ਾਸ਼ਤ ਕੇ ਲੀਏ ਮੁਆਫ਼ ਫੁਰਮਾਏਂ ਔਰ ਅਪਨੇ ਤਜ਼ਕਰਹ ਸੇ ਮੁਫਸਿਲ
ਇਤਲਾਅ ਬਖਸ਼ੇਂ...।⁵

ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਕਰਤਾ ਸੰਬੰਧੀ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸੰਕੇ ਦਾ ਨਿਵਾਰਣ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰਥ ਹਨ।
ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਤੱਥ ਵੀ ਉਭਰਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮੀਰ ਕਿਰਾਮਤਉਲਾ ਨੇ ਇਹ ਤਜ਼ਕਰਾ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਆਜ਼ਾਦ ਦੇ ਤਜ਼ਕਰੇ
ਆਬ-ਏ-ਹਯਾਤ ਦੇ ਰੰਗ ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਅਤੇ ਮੌਲਾ ਬਖ਼ਸ਼ ਕੁਸ਼ਤਾ ਨੇ ਮੀਰ ਕਿਰਾਮਤਉਲਾ ਤੋਂ ਉਤਸ਼ਾਹ ਤੇ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਲੈ
ਕੇ **ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹੀਰੇ** ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਕੁਸ਼ਤਾ ਨੂੰ **ਚਸ਼ਮਾ-ਏ-ਹਯਾਤ** ਦੇ ਮੁੱਢ ਜਾਂ ਕਿੱਸੇ ਦੇ ਅੰਤ ਉੱਪਰ ਦਰਜ
ਟਿੱਪਣੀ ਵਿਚ ਮੁਨਾਸਿਬ ਇਹੀ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਇਹ ਤਜ਼ਕਰਾ ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ੁਬਾਨ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ
ਜਾਂਦਾ⁶ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਕਮੀ ਨੂੰ ਉਹ ਪਿੱਛੋਂ ਆਪਣੇ ਯਤਨਾਂ ਨਾਲ ਪੂਰਿਆਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ
ਤਜ਼ਕਰੇ ਵਿਚੋਂ ਜੋ ਵੇਰਵਿਆਂ ਅਤੇ ਵਿਸਥਾਰ ਦੀ ਘਾਟ ਰੜਕਦੀ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਉਹ **ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹੀਰੇ** ਵਿਚ ਪੂਰਿਆਂ ਕਰਨ
ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।⁷ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਕੁਸ਼ਤਾ ਨੇ 55 ਗੁਰੂ, ਭਗਤ, ਸੂਫੀ ਅਤੇ ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ
ਰਚਨਾ ਸੰਬੰਧੀ ਰਵਾਇਤੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ।

ਮੌਲਾ ਬਖ਼ਸ਼ ਕੁਸ਼ਤਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਸ ਤਜ਼ਕਰਾ ਨਿਗਾਰੀ ਦੇ ਕਾਰਜ ਨੂੰ **ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹੀਰੇ** ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਵੀ
ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਵੱਡ-ਆਕਾਰੀ ਪੁਸਤਕ (527 ਪੰਨੇ) **ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦਾ ਤਜ਼ਕਰਾ** ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ
ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਮਰਣ ਉਪਰੰਤ 1960 ਈ. ਵਿਚ ਉਸਦੇ ਸਪੁੱਤਰ ਚੌਧਰੀ ਮੁਹੰਮਦ ਅਫ਼ਜ਼ਲ ਖਾਨ ਨੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ
ਕੀਤੀ।⁸ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਾ ਮੂਲ ਪੈਟਰਨ ਤਾਂ “ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਰਚਨਾ” ਸੰਬੰਧੀ ਮੁੱਢਲੀ ਵਾਕਫ਼ੀ ਪ੍ਰਦਾਨ
ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੀ ਰਿਹਾ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਵਿਚ ਉਸਦੀ ਵਾਕਫ਼ੀ ਦੇ ਦਾਇਰੇ ਵਿਚ ਆਏ ਨਵੇਂ ਪੁਰਾਣੇ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ
55 ਤੋਂ ਵਧ ਕੇ 248 ਤਕ ਅੱਪੜ ਗਈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਲਿਪੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਹੈ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਅਜੇ ਤਕ
ਇਸ ਨੂੰ ਲਿਪੀਅੰਤਰਣ ਕਰਕੇ ਏਧਰਲੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੁਸ਼ਤਾ ਨੇ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦੇ
ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧੀ ਵੇਰਵੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ। ਇਸ
ਤਜ਼ਕਰੇ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਭਰਪੂਰਤਾ ਅਤੇ ਕੁਸ਼ਤਾ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਓਤਪੋਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ
ਨਿਹਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਸੀਮਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਦੇ 19 ਜੂਨ 1955 ਈ. ਵਿਚ ਫ਼ੌਤ ਹੋਣ ਮਗਰੋਂ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਵੀ
ਦਰਜ ਹਨ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਇਹ ਰਚਨਾ ਕੁਸ਼ਤਾ ਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਵਿਚ ਉਸਦੇ ਸਪੁੱਤਰ ਚੌਧਰੀ ਮੁਹੰਮਦ ਅਫ਼ਜ਼ਲ ਖਾਨ

ਨੇ ਰਲਾ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ; ਸ਼ਾਇਦ ਸ਼ੇਖ ਸਾਅਦੀ ਦੇ ਇਸ ਕਥਨ ਕਿ “ਚੂ ਕਾਰ ਅਜ ਪਿਦਰ ਰਫਤ, ਪਿਸਰ ਤਮਾਮ ਸੁਦ” ਨੂੰ ਸੱਚਾ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਲਈ। ਏਥੋਂ ਤਕ ਅੱਪੜ ਕੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ:

- ੳ. **ਚਸ਼ਮਾ-ਏ-ਹਯਾਤ** ਮੌਲਾ ਬਖ਼ਸ਼ ਕੁਸ਼ਤਾ ਦੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਮੀਰ ਕਿਰਾਮਤਉੱਲਾ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸਨੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਆਜ਼ਾਦ ਦੀ ਪੁਸਤਕ **ਆਬੇ ਹਯਾਤ** ਦੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਲਿਖੀ।
- ਅ. ਕੁਸ਼ਤਾ ਦੇ ਤਜ਼ਕਰੇ **ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹੀਰੇ** ਤੋਂ ਪੂਰਵ ਬਾਵਾ ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ **ਹੰਸ ਚੋਗ** (1914 ਈ.), **ਕੋਇਲ ਕੂ** (1916 ਈ.) ਅਤੇ **ਬੰਬੀਹਾ ਬੋਲ** (1925 ਈ.) ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਇਹ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵੀ ਕੁਸ਼ਤਾ ਤੇ ਬੌਧਿਕ ਵਿਰਸੇ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਸਨ।
- ੲ. ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪੁਸਤਕ **ਖੁਲ੍ਹੇ ਲੇਖ** (1929) , ਜਿਸ ਵਿਚ ਚਾਰ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਲੇਖ “ਕਵਿਤਾ”, “ਕਵੀ ਦਾ ਦਿਲ”, “ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤਯ ਪਰ ਕਟਾਖਯ” ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ।
- ੳ. ਡਾ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀਵਾਨਾ **ਕਲਾਮ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ** (1930) ਅਤੇ **ਅੁਸਿਟੋਰੋ ਡ ਫੁਨਜਓਬਿ .ਲਟਿਏਰਓਟੁਰਏ** ਉੱਪਰ ਉਸੇ ਜਮਾਨੇ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਏਥੇ ਵਰਣਨਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਮੌਲਾ ਬਖ਼ਸ਼ ਕੁਸ਼ਤਾ ਨੇ ਬਾਵਾ ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪ੍ਰਥਮ ਪੁਸਤਕ **ਹੰਸ ਚੋਗ** ਵਿਚ **ਚਸ਼ਮਾ-ਏ-ਹਯਾਤ** ਦੇ ਛਪੇ ਹੋਣ ਸੰਬੰਧੀ ਜ਼ਿਕਰ ਤਾਂ ਕੀਤਾ ਪਰੰਤੂ ਆਪਣੀ ਟਿੱਪਣੀ ਕੁਝ ਇਸ ਕਦਰ ਲਿਖੀ ਕਿ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਕਰਤਾ ਸੰਬੰਧੀ ਭੁਲੇਖਾ ਪੈਣਾ ਕੁਦਰਤੀ ਸੀ। ਉਸ ਲਿਖਿਆ ਕਿ “ਮੈਂ 1913 ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਕਿੱਸਾ ਹੀਰ ਰਾਂਝਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੁਣ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਤੇ ਨੋਟ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਹਾਲ ਚਸ਼ਮਾ-ਏ-ਹਯਾਤ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ **ਛਾਪਿਆ**। ਮੈਂ ਤੇ ਹੋਰ ਰੁਝੇਵਿਆਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਏਧਰ ਪੂਰਾ ਧਿਆਨ ਨ ਦੇ ਸਕਿਆ, ਪਰ ਬਾਵਾ ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ **ਮੇਰੇ ਏਸ ਮਜ਼ਮੂਨ** ਦੇ ਸੋਮੇ ਨੂੰ ਦਰਿਆ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਢਾਲਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦੇ ਖੁਰਾ ਖੋਜ ਵੱਲ ਦਿਨ ਰਾਤ ਰੁਝੇ ਰਹੇ।^੯ ਕੁਸ਼ਤਾ ਦੀ ਇਸ ਟਿੱਪਣੀ ਨੇ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਉਲਝਾਉਣ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਮੀਰ ਕਿਰਾਮਤਉੱਲਾ, ਬਾਵਾ ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਮੌਲਾ ਬਖ਼ਸ਼ ਕੁਸ਼ਤਾ ਸਾਡੇ ਮੁੱਢਲੇ ਖੋਜੀ ਤੇ ਚਿੰਤਕ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲੇਖਕਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਖੋਜਣ ਦਾ ਉੱਦਮ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਹਿਣ ਵਾਂਗ (ਬਾਵਾ ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ) “ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਬਿਖਰੇ ਹੋਏ ਖਜ਼ਾਨੇ ਨੂੰ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ... ਤੇ ਤਬਾਹ ਹੋਣੋਂ ਬਚਾਇਆ।”¹⁰ ਬਾਵਾ ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੁਰਾਤਨ ਵਿਰਸੇ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਤੇ ਗੌਰਵ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਸੰਭਾਲ ਦਾ ਕਾਰਜ ਇਹ

ਦੱਸਣ ਹਿਤ ਕੀਤਾ ਕਿ “ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਡੀ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਮਾਤਰੀ ਬੋਲੀ ਹੈ। ਏਸ ਦੀ ਕਦਰ ਕਰਨੀ ਸਾਡਾ ਧਰਮ ਹੈ...।” ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਦਿਲਚਸਪੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਤਿ ਮੋਹ ਭਾਵਨਾ, ਸਾਂਝੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮੁੱਲਾਂ ਵਿਚ ਭਰੋਸਾ, ਇਮਤਿਹਾਨੀ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਅਤੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀਆਂ ਸਾਜਿਸ਼ਾਂ ਤੇ ਤਿੱਖੇ ਹਮਲਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਉੱਤਰ ਆਦਿ ਕਾਰਣਾਂ ਨੇ ਮੁੱਢਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਖਿੱਚਿਆ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਖੋਜੀਆਂ (ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੁਸ਼ਤਾ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਦੇਣ ਹੈ) ਦਾ ਧਿਆਨ ਵਿਰਸੇ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਵੱਲ ਜਾਣ ਪਿੱਛੇ ਵੱਡਾ ਕਾਰਣ ਉਹ ਪਿਛੋਕੜ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਵਿਰਸੇ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਪ੍ਰਤੀ ਹੀਨ-ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਬੀਜ-ਬੀਜਣਾ ਲੋਚਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਧਿਰ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਧਾਰਮਿਕ ਵੰਡੀਆਂ ਨੂੰ ਫੁੱਟ ਪਾਉਣ ਹਿਤ ਹਥਿਆਰ ਵਜੋਂ ਵਰਤ ਰਹੀ ਸੀ। ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਸਾਜਿਸ਼ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਨਾਸਮਝੀ ਦਾ ਸਹਿਜ ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਨਿਕਲਿਆ ਕਿ ਸਮੁੱਚੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਬੋਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਇਕ ਫ਼ਿਰਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤਕ ਮਹਿਦੂਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਹਿੰਦੀ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨਾਲ, ਉਰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨਾਲ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਨੱਥੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਉਸ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਦੋ ਧਿਰਾਂ ਦਿਲਚਸਪੀ ਲੈ ਰਹੀਆਂ ਸਨ: ਪਹਿਲੀ ਜਿਹੜੀ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਾਮਰਾਜੀਆਂ ਦੀ ਸਾਜਿਸ਼ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਜੋਂ ਅਪਨਾਉਂਦੀ ਹੋਈ ਧਾਰਮਿਕ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿਚ ਰੁੱਝ ਗਈ ਅਤੇ ਦੂਸਰੀ ਧਿਰ ਉਹ ਜਿਹੜੀ ਇਸ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਬੋਲੀ/ਮਾਤਰੀ ਬੋਲੀ ਵਜੋਂ ਉਭਾਰਣ ਲੱਗੀ। ਇਸ ਦੂਸਰੀ ਧਿਰ ਨੇ ਹੀ ਅਸਲ ਵਿਚ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀਆਂ ਫੁੱਟਪਾਊ ਪਾਊ ਨੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਘਿਣਾਉਣੀਆਂ ਸਾਜਿਸ਼ਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਆਪਣੇ ਭਰਵੇਂ ਯਤਨਾਂ ਸਦਕਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕੁਸ਼ਤਾ ਇਸ ਧਿਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸੀ। ਕੁਸ਼ਤਾ ਦਾ ਰਸਤਾ ਪੰਜਾਬੀ-ਪੱਖੀ, ਸਾਂਝ-ਪੱਖੀ ਅਤੇ ਫੁੱਟ ਵਿਰੋਧੀ ਸੀ।

ਮੌਲਾ ਬਖ਼ਸ਼ ਕੁਸ਼ਤਾ ਨੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਕਟ ਗ੍ਰਸਤ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਵਿਰਸੇ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਅਤੇ ਗੌਰਵਤਾ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਵਿਰਸੇ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਅਤੇ ਪਰਖ ਵਿਚ ਸੀ। ਉਹ ਪੁਰਾਣੇ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਤੇ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਲੱਭਣਾ ਅਤੇ ਕਾਲ ਦੀ ਲੜੀ ਵਿਚ ਪਰੋ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਏਸੇ ਲਈ ਉਸ ਨੇ **ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹੀਰੇ** ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਉਪਸਿਰਲੇਖ “ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਤੇ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ” ਰੱਖਿਆ। ਜਾਣਕਾਰੀ ਨੂੰ ਲੜੀ ਵਿਚ ਪਰੋਣ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਕਾਲ (1800 ਈ.) ਤਕ ਸੀਮਿਤ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਮੁੜ ਉਸ ਵਿਚੋਂ 56 ਕਵੀਆਂ (ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ, ਭਗਤ, ਸੂਫੀ ਤੇ ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ) ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਵੇਰਵੇ ਦਰਜ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਉਸਦੇ ਇਸ ਕਾਰਜ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਪਛਾਣਦੇ ਹੋਏ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਜ਼ਮੂਨ “ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਆਲੋਚਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ” ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਕਿ “ਮੌਲਾ ਬਖ਼ਸ਼ ਨੇ **ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹੀਰੇ** ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਨਾਮ-ਧਾਮ ਲੱਭਣ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਬਾਰੇ ਸਾਧਾਰਣ ਜਿਹੀ ਉਸਤਤ ਕੀਤੀ ਹੈ।”¹¹ ਲੜੀਬੱਧਤਾ, ਵਾਕਫ਼ੀ, ਨਮੂਨੇ ਅਤੇ ਉਸਤਤ ਕੁਸ਼ਤਾ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਕਾਰਜ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਰਹੇ ਹਨ।

ਮੌਲਾ ਬਖ਼ਸ਼ ਕੁਸ਼ਤਾ ਨੇ ਉਸ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ-ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਣਾਇਆ ਜਦੋਂ ਉਸਦੇ ਕੁਝ ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸਰਬ ਸਾਂਝੀ ਧਾਰਾ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਇਕ ਸੰਪਰਦਾਇ ਤਕ ਮਹਿਦੂਦ ਕਰਨ ਦੇ ਆਹਰ ਵਿਚ ਸਨ। ਉਹ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਮਜ਼ਹਬੀ ਭੇਦਭਾਵ ਜਾਂ ਪੱਖਪਾਤ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਧਾਰਾ ਸੰਬੰਧੀ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਨੂੰ ਇਕਤ੍ਰ ਵੀ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਉਸ ਸੰਬੰਧੀ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਤੋਂ ਪੂਰਵ ਇਸ ਕਦਰ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸੁਚੇਤ ਪੱਧਰ ਉੱਪਰ ਸਾਹਿਤ ਅਧਿਐਨ ਕਾਰਜ ਲਈ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਹਿੰਦੂ, ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਭਾਸ਼ਾ ‘ਪੰਜਾਬੀ’ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆਂ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ‘ਸਾਂਝੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਾ’ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਲਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। ਬੇਸ਼ੱਕ ਕੁਸ਼ਤਾ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਮੁਸਲਿਮ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਦੇਣ ਨੂੰ ਰਤਾ ਉਘਾੜ ਕੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਪਰੰਤੂ ਸਮੁੱਚੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਣਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਂਦੇ ਵੀ ਦਿਖਾਇਆ। **ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹੀਰੋ** ਵਿਚ ਦਰਜ ਕੁਲ 55 ਕਵੀਆਂ ਵਿਚੋਂ 40 ਮੁਸਲਮਾਨ ਅਤੇ 15 ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਸਿੱਖ ਕਵੀ ਹਨ। ਇਹ ਤੱਥ ਚਿੰਤਕ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਵੀਆਂ ਵੱਲ ਉਲਾਰ ਦਾ ਭੁਲੇਖਾ ਸਿਰਜ ਸਕਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਤਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਦੇਣ ਨੂੰ ਉਭਾਰ ਰਿਹਾ ਸੀ; ਬਾਵਾ ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਨੂੰ ਵਿਸਥਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਿੱਥੇ ਡਾ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀਵਾਨਾ ਉੱਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਗਿਲਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਹਿੰਦੀ ਕਵੀਆਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਉੱਥੇ ਬਾਵਾ ਜੀ ਸੰਬੰਧੀ ਉਸ ਲਿਖਿਆ ਕਿ:

ਬਾਵਾ ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਹੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਉਹ ਬੇਸ਼ੁਮਾਰ ਹਨ।¹²

ਉਸ ਤਮਾਮ ਉਮਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੇਸ਼ੁਮਾਰ ਕਵੀਆਂ ਨੂੰ ਢੂੰਡਣ ਦੀ ਵਾਹ ਲਾਈ। ਖੋਜੀਆਂ ਵਾਲੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਆਪਣੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦੇ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀਆਂ ਤਾਰੀਖੀ ਉਕਾਈਆਂ, ਗਲਤ ਫਹਿਮੀਆਂ, ਸਖ਼ਤ ਬੇਇਨਸਾਫ਼ੀਆਂ, ਤਜਾਰਤੀ ਜਾਅਲਸਾਜ਼ੀਆਂ ਅਤੇ ਝੂਠ ਮੂਠ ਰਵਾਇਤਾਂ ਆਦਿ ਦੇ ਸਿਲਸਲੇ ਨੂੰ ਵੀ ਖੂਬ ਨਸ਼ਰ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਕੁਝ ਮਿਸਾਲਾਂ ਵਰਣਨ ਦੀਆਂ ਹੱਕਦਾਰ ਹਨ:

ੳ. ਡਾਕਟਰ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਐਮ.ਏ. ਪੀ.ਐਚ.ਡੀ., ਡੀ ਲਿਟ.ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਟਰੇਚਰ ਲਿਖੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਆਪ ਦੀ ਬਹੁਤ ਅਹਿਸਾਨ ਮੰਦ ਹੈ.... ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਬੀਰ, ਮੀਰਾਂ ਬਾਈ, ਨਾਮ ਦੇਵ, ਚਾਂਦ ਰਾਏ ਆਦਿਕਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਹਾਲਾਂਕਿ ਉਹ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਕਵੀ ਸਨ.... ਆਪ ਨੇ ਸੋਲ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਿਆਂ

ਨਸੀਹਤ ਨਾਮਾ, ਗੀਤ, ਬਾਲਨਾਮਾ, ਮਸਨਵੀ, ਆਰਤੀ, ਮੰਤਰ ਵਗੈਰਾ ਨੂੰ ਭੀ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਹਨ।

- ਅ. ਵਾਰਸ ਸ਼ਾਹ ਜ਼ਿਕਰ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ (ਮੌਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀਵਾਨਾ ਨੇ) ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਹੀਰ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਸਸੀ ਭੀ ਲਿਖੀ ਸੀ ਅਤੇ ਸਸੀ ਵਿਚੋਂ ਤਿੰਨ ਦੋਹੜੇ ਭੀ ਆਪ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਕਢਵਾਏ ਸਨ। ਸਚਾਈ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਵਾਰਸ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਕੋਈ ਸਸੀ ਨਹੀਂ ਲਿਖੀ।
- ੲ. ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕੁਤਬ ਫ਼ਰੋਸ਼ ਭਰਾਵਾਂ ਨੇ ਵਪਾਰ ਵਧਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦੀ ਰੂਹ ਨਾਲ ਸਖ਼ਤ ਬੇਇਨਸਾਫ਼ੀ ਕੀਤੀ... (ਵਾਰਸ ਸ਼ਾਹ) ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੀਰ ਰਾਂਝੇ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਵਿਚ ਕਿਸ ਬੇ-ਦਰਦੀ ਨਾਲ ਨਫ਼ਾ ਕਮਾਉਣ ਦੀ ਖਾਤਰ ਵਾਧੂ ਬੈਂਤ ਘੁਸੇੜੇ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਂਵਾਲ, ਸੱਸੀ ਪੁੰਨੂ ਤੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਪਬਲਕ ਨਾਲ ਚਾਲਾਕੀ ਕੀਤੀ।
- ਸ. ਲਾਲਾ ਧਨੀ ਰਾਮ 'ਚਾੜ੍ਹਕ' ਨੇ 1906-7 ਵਿਚ ਨਲ ਦਮਯੰਤੀ ਦਾ ਕਿੱਸਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਚਲ ਨਿਕਲਿਆ, ਪਰ ਇਕ ਚਾਲਾਕ ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਨੇ ਕਿਸੇ ਫ਼ਰਜ਼ੀ ਸ਼ਾਇਰ ਪਾਸੋਂ ਉਟ ਪਟਾਂਗ ਕਿੱਸਾ ਜੁੜਵਾ ਕੇ ਨਾਮ ਚਾੜ੍ਹਕ ਦੀ ਥਾਂ ਮਾੜ੍ਹਕ ਛਪਵਾ ਦਿਤਾ ਤੇ ਸਸਤੇ ਭਾਉ ਤੇ ਵੇਚਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।
- ਹ. ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਲੋਂ ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਕੋਰਸ ਮੈਟ੍ਰਿਕ ਲਈ ਛਪਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਨੂੰ ਵਟਾਲੇ ਦਾ ਵਸਨੀਕ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਉਹ ਵਡਾਲਾ ਜ਼ਿਲਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਸੀ।¹³

ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਉਕਾਈਆਂ ਤੇ ਭੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਸੋਧਣਾ, ਤਜਾਰਤੀ ਬਿਰਤੀ ਤੇ ਜਾਅਲਸਾਜ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਨਸ਼ਰ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਗ਼ੈਰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਲਈ ਅਸੂਲ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਨ ਉੱਪਰ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣਾ ਆਦਿ ਬੁਨਿਆਦੀ ਖੋਜ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਾਰਜ ਹੈ ਜੋ ਕੁਸ਼ਤਾ ਨੇ ਪੂਰੀ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਨਾਲ ਕੀਤਾ। ਏਸੇ ਲਈ ਉਸਦੇ ਕਾਰਜ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਹਵਾਲਾ ਪੁਸਤਕਾਂ ਜੇਹਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹੀਰੇ ਪੁਸਤਕ ਉੱਪਰ ਸਰਸਰੀ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੀਏ ਤਾਂ ਇਸ ਦੇ ਦੋ ਹਿੱਸੇ ਹਨ: ਪਹਿਲਾ ਮੁਖ ਬੰਧ ਜੋ ਚੁਰਿੰਜਾ ਪੰਨਿਆਂ ਉੱਪਰ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਵਿਚ ਉਸ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਰਚਨਾ ਸੰਬੰਧੀ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਉਸ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਉਦਭਵ ਤੇ ਵਿਕਾਸ, ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੇ ਆਰੰਭ, ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਇਸਾਈ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਰੂਜ਼, ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਵਖ ਵਖ ਰੰਗ-ਰੂਪ ਆਦਿ ਉਸ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦੇ ਭਖਵੇਂ ਮਸਲਿਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਅਦਬ ਨਾਲ ਮੋਹ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਗਿਲਾ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਸ ਵਿਰਸੇ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਹ ਤਬਾਹ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਉਕਤੀਆਂ ਹਨ “ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਭੰਡਾਰ ਭਰਪੂਰ ਹੈ”, “ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੰਗਾ ਰੰਗ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਹੈ ਵੈਸੀ ਹੀ ਰੰਗਾ ਰੰਗ ਦੀ ਇਸ ਦੀ ਕਲਚਰ ਹੈ” ਅਤੇ

ਚੂੰ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਤੇ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦੀ ਮੁਨਾਸਬ ਕਦਰ ਦਾਨੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ,
 ਇਸ ਲਈ ਸਾਡੀ ਮਾਤ ਬੋਲੀ ਭੀ ਅਗੇ ਨਹੀਂ ਵਧ ਸਕੀ। ਜੇ ਕੋਈ ਇਸ
 ਦੀ ਵਾਤ ਪੁਛਣ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ, ਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਲਾਮ ਹੀਰੇ ਜਵਾਹਰਾਤਾਂ ਨਾਲ
 ਤੁਲ ਸਕਦਾ।¹⁴

ਮੌਲਾ ਬਖ਼ਸ਼ ਕੁਸ਼ਤਾ ਨੇ ਆਪਣਾ ਧਿਆਨ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰੰਗਾਂ ਤੇ ਰੂਪਾਂ ਉੱਪਰ
 ਟਿਕਾਇਆ ਅਤੇ ਇੰਜ ਉਸ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਮੌਲਿਕਤਾ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਪਛਾਣਨ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ।
 ਡੋਹੇ, ਕਾਮਨ, ਝੋਕ, ਕਾਫੀਆਂ, ਸਲੋਕ, ਕਬਿਤ, ਅਖਾਣ, ਆਮ ਗੀਤ, ਜਨਾਨੇ ਗੀਤ, ਮਜ਼ਹਬੀ ਗੀਤ, ਬੁਝਾਰਤਾਂ,
 ਅਲੰਕਾਰੀ ਤੇ ਚਮਤਕਾਰੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਅਤੇ ਚੋਟਬਾਜ਼ੀ ਆਦਿ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਮਰਥਾ ਮੂਜਬ ਪਛਾਣ ਕੇ ਆਪਣੀ
 ਸਿਧਾਂਤ-ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਪਰਿਚਯ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰੂਪਾਂ ਤੇ ਵੰਨਗੀਆਂ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਕਰਨ ਦੀ ਵੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ
 ਰਿਹਾ। ਉਹ ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਤੋਂ ਭਲੀਭਾਂਤ ਵਾਕਿਫ਼ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਇਸ ਵਿਚੋਂ
 ਤਲਾਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਸਮੁੱਚੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਸਾਂਝੇ
 ਵਿਰਸੇ ਵਜੋਂ ਪਛਾਣ ਕੇ ਸੈਕੂਲਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਰੱਖੀ।

ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਦੇ ਇਕਤ੍ਰੀਕਰਣ ਸਮੇਂ ਕੁਸ਼ਤਾ ਨੇ ਆਪਣਾ ਧਿਆਨ ਚਰਚਿਤ
 ਮਕਬੂਲ, ਘਟ ਚਰਚਿਤ ਅਤੇ ਭੁੱਲੇ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਉੱਪਰ ਪੂਰੀ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਅਤੇ ਧਰਮ-ਨਿਰਪੇਖ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ
 ਟਿਕਾਇਆ। ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਦੋਵਾਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਦਾ ਸੰਕਲਨ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦੇ
 ਤਹਿਤ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ “ਜੀਵਨ ਤੇ ਰਚਨਾ” ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਵਿਚ ਢਾਲਿਆ। ਉਹ ਤਤਕਾਲੀਨ ਸਭਿਆਚਾਰਕ, ਧਾਰਮਿਕ,
 ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੰਕਟਸ਼ੀਲ ਤੇ ਤਨਾਉਭਰਪੂਰ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਵਾਕਿਫ਼ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਲਕਿ ਆਪਣੇ ਯਤਨਾਂ
 ਨਾਲ ਇਸਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਢੂੰਡਣ ਦਾ ਵੀ ਇਛੁੱਕ ਸੀ। ਉਹ ਸਮੂਹ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਧਰਮ ਨਿਰਪੇਖ ਮੁਹਾਵਰੇ ਵਿਚ
 ਮੁਖ਼ਾਤਬ ਸੀ। ਮਜ਼ਹਬੀ ਤੰਗਨਜ਼ਰੀ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬ ਤੇ ਜ਼ੁਬਾਨ ਦਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਨੁਕਸਾਨ ਉਸ ਲਈ ਤਸਵੀਸ਼ ਦਾ
 ਮੌਜੂ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਇਹ ਟਿੱਪਣੀ ਕਿ: “ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਜੇ ਲਾਪ੍ਰਵਾਹੀ, ਗਫ਼ਲਤ ਤੇ ਮਤਭੇਦ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਨਾ ਹੋਈ ਹੁੰਦੀ
 ਤਾਂ ਇਸ ਵੇਲੇ ਤਕ ਇਸ ਨੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀਆਂ ਨਾਮਵਰ ਪ੍ਰਾਂਤਕ ਬੋਲੀਆਂ ਦੇ ਅੱਗੇ ਤੁਰਦੀ ਦਿਸਣਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ
 ਖਮੀਰ ਵਿਚ ਵਧਣ-ਮੌਲਣ ਦੀ ਬਹੁਤ ਬੜੀ ਸ਼ਕਤੀ ਮੌਜੂਦ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ ਆਪਣੇ ਚਿਰਾਗਾਂ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਰੁਲ ਰਹੀ ਹੈ।”
 ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਉਸਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ “ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਲਿਟਰੇਚਰ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਇਕ ਮਜ਼ਹਬ ਦਾ ਸਰਮਾਇਆ
 ਨਹੀਂ”। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਹੀ ਸ਼ੁੱਧ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ
 ਪਰੰਤੂ ਨਾਲ ਹੀ ਨਾਲ ਝਗੜੇ ਦੇ ਨਿਪਟਾਰੇ ਲਈ ਲਿਪੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਉੱਪਰ ਵੀ ਛੱਡ ਦਿੰਦਾ

ਸੀ। ਵੰਡ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਸੰਬੰਧੀ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਪੋਥੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਵਾਰ ਗੁਰੂ ਸਹਿਬਾਨ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਗ਼ੈਰਹਾਜ਼ਿਰ ਨਜ਼ਰੀਂ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਕੁਸ਼ਤਾ ਇਸ ਫ਼ਿਰਕੂ ਤੰਗਨਜ਼ਰੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਦਰਜ ਸੰਖਿਪਤ ਜਾਂ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵਿਚ ਮੌਲਾ ਬਖ਼ਸ਼ ਕੁਸ਼ਤਾ ਨੇ ਕੁਝ ਸੂਤਰਾਂ ਨੂੰ ਮੂਲ ਪੈਟਰਨ ਵਜੋਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ: ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਤੇ ਰਚਨਾ ਕਾਲ ਦਾ ਨਿਰਧਾਰਣ, ਰਚਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਸੰਖਿਪਤ ਜਾਂ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਟਿੱਪਣੀਆਂ, ਨਮੂਨੇ/ਵੰਨਗੀਆਂ ਅਤੇ ਸਭ ਕੁਝ ਸੰਬੰਧੀ ਆਪਣੀ ਰਾਇ ਆਦਿ। ਉਸ ਨੇ ਵੀ ਬਾਵਾ ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ ਵਾਂਗ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵੇਰਵੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ, ਲੋਕ ਮੰਨਤਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲਿਆ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਸਨੇ ਅਲੌਕਿਕ ਤੇ ਕਰਾਮਾਤੀ ਭਾਂਤ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕਥਾ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਹਕੀਕਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਵੀਕਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ। ਕਈ ਤੁਕਬੰਦਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਉਸ ਸ਼ਾਇਰ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਸ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵਿਚਲੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੀਕੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਂਦਾ ਜੋ ਦੂਸਰੀਆਂ ਜੁਬਾਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦੇ ਕਲਾਮ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਸੁੱਟ ਦੇਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਜੀਵਨ, ਉਸ ਦੀ ਹੀਰ ਦੀਆਂ ਖੂਬੀਆਂ ਤੇ ਖਾਮੀਆਂ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਕਿਤਾਬ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰਭਾਵਵਾਦੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਚਰਚਾ ਨੂੰ ਇਸ ਤੱਥ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦਾ ਰਚਨਾ ਦੇ ਅੰਤ ਉੱਪਰ ਆਪਣਾ ਨਾਂ, ਪਤਾ ਠਿਕਾਣਾ, ਕੌਮੀਅਤ ਅਤੇ ਬੈਂਤਾ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦੇਣ ਦਾ ਸ਼ੌਂਕ ਉਸ ਨੂੰ ਭਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਰਾਂ/ਗੁਰੂ ਸਹਿਬਾਨ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਕਈ ਵਾਰ ਉਹ ਮੁਸਲਿਮ-ਸਿੱਖ ਭਾਈਚਾਰੇ ਜਾਂ ਏਕਤਾ ਵਾਲੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਕੇ ਵਿਰਸੇ ਨੂੰ ਤਤਕਾਲੀਨ ਸੰਕਟ ਦੇ ਹਲ ਲਈ ਵਰਤਦਾ ਵੀ ਦਿਖਾਈ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਤੇ ਰਚਨਾ ਦੀਆਂ ਵੰਨਗੀਆਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮਨਪਸੰਦ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਖੂਬ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਨਾ ਭਾਉਂਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਵੀ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਦੀ ਤੱਥ-ਲੱਭਤ ਦੀ ਸੁਹਿਰਦ ਤੇ ਤੀਖਣ ਬਿਰਤੀ ਸਦਕਾ ਹੀ ਅਗਲੇਰੇ ਪੜਾਵਾਂ ਉੱਪਰ ਸਾਹਿਤ ਅਧਿਐਨ-ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਤੱਥਿਕ ਆਧਾਰ ਮੁਹੱਈਆ ਹੋ ਸਕਿਆ।

ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ, ਤਬਾਹ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ, ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਤੇ ਰਚਨਾ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ, ਵਿਤ-ਮੂਜਬ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਕਰਨ, ਤਤਕਾਲੀਨ ਸਾਹਿਤਕ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਚੰਗੇ-ਮਾੜੇ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਉਭਾਰਣ, ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਧਰਮ ਜਾਂ ਸੰਪਰਦਾਇ ਦੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਰਾਸ-ਪੂੰਜੀ ਨਾ ਮੰਨਣ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਸਰਮਾਇਆ ਦੱਸਣ, ਵਿੱਥਾਂ ਮੇਟਣ ਅਤੇ ਸਾਂਝਾਂ, ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਅਤੇ ਸੈਕੂਲਰ ਸੋਚ ਆਦਿ ਉਹ ਸੂਤਰ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਕੁਸ਼ਤਾ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਕਾਰਜ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਹੱਤਵ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਸਾਰਥਕਤਾ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਨੇ ਐਨ ਠੀਕ ਮੌਕੇ ਉੱਪਰ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦੀ ਏਕਤਾ, ਸੈਕੂਲਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ, ਵਿਰਸੇ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਅਤੇ ਸੰਭਾਲ ਦਾ ਮਾਡਲ ਮੁਹੱਈਆ ਕੀਤਾ। ਅੱਜ ਜਦੋਂ ਨਵ ਸਾਮਰਾਜ ਸਿਰ ਚੁੱਕ ਰਿਹਾ

ਹੈ, ਹਰ ਵਰਤਾਰਾ ਮੰਡੀ ਦੀ ਲਪੇਟ ਵਿਚ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਛੜੇਵਾਂ ਵਧ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਵਿਅਕਤੀਵਾਦੀ ਜਾਂ ਨਿੱਜਵਾਦੀ ਰੁਚੀਆਂ ਜ਼ੋਰ ਪਕੜ ਰਹੀਆਂ ਹਨ, ਨਿਰਵਿਰੋਧ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਬਣ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤੀ ਵਿਕਰਾਲ ਰੂਪ ਧਾਰਣ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ ਸਾਨੂੰ ਕੁਸ਼ਤਾ ਦੇ ਮਾਡਲ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਸਿੱਖਣਾ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਸੰਕਟਾਂ ਦੇ ਹੱਲ ਲਈ, ਇਸ ਵਿਚ ਨਵੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਕਰਕੇ, ਇਸ ਨੂੰ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਪਰਖ ਪੜਚੋਲ, ਪੰਨਾ 215
2. ਉਹੀ, ਪੰਨੇ 30-31

- 3.ੳ. ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਥਿੰਦ ਤੇ ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਭਾਟੀਆ, **ਮੌਲਾ ਬਖਸ਼ ਕੁਸ਼ਤਾ: ਜੀਵਨ ਤੇ ਰਚਨਾ**, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1987.
- ਅ. ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ (ਸੰਪ.), **ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹੀਰੇ**, ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਸਰਹਿੰਦ, 1996, ਪੰਨਾ 7.
- ੲ. “ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਮੋਢੀ ਖੋਜਕਾਰ ਕੁਸ਼ਤਾ ਨੇ ਕਿੱਸਾ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਪਰ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਾਕਿਆਤ ਉਰਦੂ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਅਤੇ ਉਸ ਅੰਤਿਕਾ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਉਪਰੋਕਤ **ਆਬਿ ਹਯਾਤ** ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਜੁਲਦਾ ਚਸ਼ਮਾ-ਏ-ਹਯਾਤ ਹੀ ਰੱਖਿਆ ਜੋ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ’ ਤ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ।” – ਡਾ. ਧਰਮ ਸਿੰਘ, **ਪੰਜਾਬੀ ਖੋਜ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ**, ਪੰਜਾਬੀ ਅਕਾਦਮੀ, ਦਿੱਲੀ, 2004, ਪੰਨੇ 16-17.
- 4.“ ਕੁਛ ਅਪਨੀ ਨਿਸਬਤ”, **ਚਸ਼ਮਾ-ਏ-ਹਯਾਤ**, ਪੰਨਾ 155.
- 5.**ਉਹੀ**, ਪੰਨਾ 32.
- 6.**ਉਹੀ**, ਪੰਨਾ 155.
- 7.“ਜਿਨ ਮਸ਼ਾਹੀਰ ਸ਼ੁਅਰਾ ਕੇ ਹਾਲਾਤ ਨਿਹਾਇਤ ਇਖਤਿਸਾਰ ਕੇ ਸਾਥ ਔਰ ਜਿਨ ਕੇ ਹਾਲਾਤ ਕੇ ਸਾਥ ਉਨਕੇ ਨਮੂਨਾਏ ਕਲਾਮ ਤਕ ਦਰਜ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੇ ਉਮੀਦ ਹੈ ਕਿ ਵੁਹ ਯਾ ਉਨਕੇ ਕਾਇਮ ਮਕਾਮ ਹਮਾਰੀ ਮਜਬੂਰੀਉ ਪਰ ਨਜ਼ਰ ਫਰਮਾ ਕਰ ਹਮੇ ਮਾਜੂਰ ਤਸਵੁਰ ਕਰੇਂਗੇ। ਖੁਦਾ ਨੇ ਚਾਹਾ ਤੋ ਯੇ ਕਮੀ ਕਿਸੀ ਆਇੰਦਾ ਵਕਤ ਮੇਂ ਪੂਰੀ ਕਰ ਦੀ ਜਾਏਗੀ।” – **ਉਹੀ**
- 8.ਇਸੇ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਐਡੀਸ਼ਨ ਚੌਧਰੀ ਮੁਹੰਮਦ ਅਫਜ਼ਲ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਹੇਠ 1988 ਈ. ਵਿਚ ਅਜ਼ੀਜ਼ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਉਰਦੂ ਬਾਜ਼ਾਰ ਲਾਹੌਰ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।
- 9.**ਬਾਵਾ ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ ਰਚਨਾਵਲੀ**, ਪੰਨਾ 19.
10. **ਉਹੀ**
11. **ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਆਲੋਚਨਾ**, ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਭਾਟੀਆ (ਸੰਪ.), ਪੰਨਾ 1.
12. **ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹੀਰੇ**, ਪੰਨਾ 26.
13. **ਉਹੀ**, ਪੰਨੇ 25 ਤੋਂ 27.
14. **ਉਹੀ**, ਪੰਨੇ 53-54.